

Է. Մ. ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ե ՍՍԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

Հայ եկեղեցու դավանաբանական պայքարը այլ եկեղեցիների և առաջին հերթին կաթոլիկ եկեղեցու դեմ, հանուն ազգային եկեղեցու, մշակույթի և ավանդների պահպանման, ԺԴ դարի երկրորդ կեսին թևակոխել էր դժվարին ժամանակաշրջան:

Որքան էլ հետևողական լինեք հայ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների քաղաքականությունը այդ հարցում, այնուամենայնիվ կաթոլիկ եկեղեցուն մի ճշմանակալի չափով հաջողվեց իր ազդեցությունը տարածել կիլիկյան Հայաստանի արքունիքում և հոգեվորականության որոշ շրջաններում: Ավելին՝ եթե Կիլիկիայում արքունիքը և կաթողիկոսը չնայած լուրջ զիջումների, այդպես էլ չմիացան Հռոմի եկեղեցուն, այլ մինչև վերջ աշխատեցին ձևականորեն հարմարվել վերջինիս պահանջներին, ապա Հայաստանի մի շարք շրջաններում՝ Նախիջևանում, Արտազում և այլուր ստեղծվեցին կաթոլիկական համայնքներ, որոնք ոչ միայն բացարձակ պայքար էին մղում հայ եկեղեցու դեմ, դավանաբանական, ծիսական հարցերում, այլև զանազան ամբաստանություններով հայերի դեմ էին գրգռում սրևնոյան քրիստոնեությանը ընդհանրապես:

Այս պայմաններում հասկանալի է, որ արևմուտքից քաղաքական ակնկալություններ ունեցող Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսարանը չէր կարող բացարձակ պայքար ծավալել, այլ ինչպես ԺԴ դարում այդ դերը իր վրա ստանձնեց բուն երկրի՝ Հայաստանի հոգևորականությունը, որը զուրկ էր արևմրոյան քրիստոնյա պետությունների օգնությամբ մահմեդական դաժան լծից ազատվելու սին պատրանքից, այլ հնարավորու-

թյան սահմաններում աշխատում էր պահպանել ազգային եկեղեցու ինքնությունը դեմքը և հեռու մնալու նոր գրգռություններից: Եվ դարձյալ, ինչպես նախորդ դարերում, հայ եկեղեցու լավագույն ուժերն էին ներգրավվում այդ պայքարում:

Մեզ հետաքրքրող շրջանում ի թիվս ուրիշ հայ հոգևորականների այդ պայքարում գործում մասնակցություն է ունենում նաև ականավոր գիտնական Հովհաննես վարդապետ Որոտնեցին:

Որոտնեցին սերում էր Սյունյաց Օրբելյանների ճշմարիտ տոհմից և պատահական չէ, որ հրավիրվում է գլխավորելու Սյունյաց առաջնորդական Աթոռը, սակայն մերժում է այդ պատվավոր առաջարկը և իրեն ամբողջովին նվիրում գիտական-մանկավարժական գործունեության, հայ մատենագրությանը տալով մի շարք փառուն երկեր և աճեցնելով բազում աշակերտներ, որոնց թվում ճշմարիտ Գրիգոր Տաթևացին, Գրիգոր Խլաթեցին և ուրիշներ:

Հովհան Որոտնեցին ճշմանակալից ավանդ ունի նաև հայ եկեղեցու դավանանքը պաշտպանելու գործում, որի լավագույն վկայություններից մեկն է նրա նորահայտ «Հառառոյ դաւանութիւնք...» կոչված թուղթը, ուղղված Կոստանդին կաթողիկոսին¹:

¹ Որոտնեցու վերոհիշյալ գործը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 557 ձեռագրի 1ա—15ր էջերում և ունի հետևյալ խորագիրը. «Այս են հաւատոյ դաւանութիւնք, զոր գրեաց մեծ վարդապետն Յոհանէս Որոտնեցի հրամանաւ պարոն խորյուշին, ի Հայս, առ կաթողիկոսն տէր Կոստանդին»:

Հայտնի է, որ Որոտնեցին անգիջում պաշար է մղել Երևանում և այլուր բուն դրած ունիթոռների դեմ: Սակայն ինչպես ցույց է տալիս Կոստանդին Կաթողիկոսին գրած դավանաբանական այս գրությունը, չի սահմանափակվել միայն այդ պաշարով, այլ հետևելով իր նախորդների օրինակին, աշխատել է ընդհանուր լեզու գտնել կիլիկյան հայ հոգևորականության այն թևի հետ, որն հարազատ էր մնացել հայ եկեղեցուն:

Որոտնեցին իր թղթում ցավով է խոսում հայ եկեղեցու ավանդույթներին խորթ տարրերի ներմուծման մասին, որոնք մեծապես վնասեցին մեր եկեղեցու միասնությանն ու հեղինակությանը և ինչպես ԺԳ—ԺԴ դարերի այլ գործիչներ, այդ բանում մեղադրում է Գրիգոր Կաթողիկոս Անավարզեցուն: «Իսկ արկածը չարին և հնարք խորագցոյց յայս կարգ և էարկ հիւանդութիւն ի գլուխ ի նախնի կաթողիկոսն, ասեմ ի Գրիգոր Անավարզեցի, և յայնմհետէ հիւանդութիւն, գայթակդութիւն, թերութիւն և հայհոյութիւն ոչ բարձաւ եկեղեցոյս հայոց: Կարծիս տացաւ շինելոյ և եղև հիմն ապականութեան: Զվայրի ձիթեմին ոչ կարաց պատուատել, ի բուն ոստոց իւրոց հատաւ»²:

Որոտնեցին հիմնականում շոշափում է չորս հարց. նախ՝ «զդաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյ»: Երկրորդ՝ «զատիթ տարորոշութեան մերոյ»: Երրորդ՝ «զվկայութեան բազմութիւն վասն ուղղափառ հաւատոյս մերոյ»: Չորրորդ՝ «զվշտագին պաղատանս, զի յաղեսցես առողջարար դեղաւք ի գլուխ զանդամս քո»³: Ինչպես տեսնում ենք քննարկվող հարցերից առաջին երեքը հիմնականում վերաբերում են հայ եկեղեցու պատմությանն ու դավանանքին:

Անշուշտ մեր նպատակը չէ մխրճվել աստվածաբանական այն բարդ վեճի մեջ, որ մղվում էր ողջ միջնադարում միաբնակ և երկաթնակ եկեղեցիների միջև. մի բան, որ իր ժամանակի թելադրանքով փալլուն ձևով կատարում է միջնադարյան մեր գիտնական աստվածաբանը: Բայց և անհնար է այս առիթով չասել, որ Որոտնեցին այդ անում է գեղեցիկ ու հանգիստ ոճով, հետևողական տրամաբանությամբ, առանց կոպիտ հայհոյական արտահայտությունների իր հակառակորդների հասցեին: Հաճախ ասածը հիմնավորելու համար դիմում է քնական երեւոյթների օգնությանը, ինչպես. «Եւ որպէս անհնար է թարց լուսոյ և ջերմութեան տեսանել զհուր, այլ որքան է հուր, ընդ մնայ է լոյս և ջերմութիւն իւր: Այսպէս անհնար է

մտածել զՀայր առանց Որոյոյ և Հոգոյ Սրբոյ, այլ որքան Հայրն է Հայր, ընդ մնայ է հանն և կեանք իւր, զի ոչ երբեք կարծի Աստուած գոյ անբան և անկենդան»⁴, կամ. «Իր, որ առանց վկայութեան է, անհաստատ է» և այլն:

«Հաւատոյ դաւանութիւնք...»-ը որոշակի ճանաչողական նշանակություն ունի հեղինակի գործունեության հետ կապված որոշ հարցերի պարզաբանման և ժամանակի առանձին գործիչների գնահատման համար, մանավանդ եթե նկատի առնենք, որ ԺԴ դարի վերջերին համեմատաբար նվազում են մեր մատենագրության արժեքավոր սկզբնաղբյուրները:

Առանձնապես հետաքրքիր է պարոն Խությունչի հիշատակությունը վերնագրում, որով, ոչ միայն որոշակի է դառնում ԺԴ դարում Երզնկայի գալստում բավականին ուժեղ հայ իշխանի գոյության փաստը, այլև պարզվում են նրա գործունեության մի շարք կետեր: Ինչպես հայտնի է 1374 թ. գրած իր չափածո հիշատակարանում, այս իշխանի մասին դարձյալ տեղեկություններ է հաղորդում Հովհաննես Որոտնեցին:

Յիշեցէք զիշխանն գլուխ բարեպաշտից
ԶՀայկազնի զարմ մեծից
Ըզխությունաւ ծնունդ հրաշից...⁵

Ապա նույն հիշատակարանում հայտնում է, որ Խությունչահը ձեռագրի պատվիրատուն է:

Մի առիթով գրել ենք, որ բանասեր Բյուրտյանի վարկածը, թե Խությունչահը Որոտնեցու նախնիներից մեկն է, պնդելու ոչ մի հիմք չկա, ու եզրակացրել, որ այս Խությունչահը Երզնկայում գրված մեր ներկա ձեռագրի վերջում հիշատակված նույն ամիր Խություն է, որը 1386 թ. վախճանված է եղել⁶: Եվ ահա Որոտնեցու գրության վերնագիրը գալիս է հաստատելու մեր ենթադրությունը:

Նախ, Որոտնեցին գրությունը գրում է պարոն Խությունչի հրամանով, հետևաբար Խությունչը նրա ժամանակակիցն է: Երկրորդ, գրությունը գրված է Երզնկայում այն ժամանակ, երբ Որոտնեցին գտնվելիս է եղել այնտեղ: Եվ վերջապես Երզնկայում այդ ժամանակ իսկապես կենդանի է եղել Խություն—Խությունչ—Խությունչահ իշխանը: Այս իշ-

⁴ Նույն տեղում, էջ 3թ—4ա:

⁵ Հիշատակարանը լրիվ տես 3. Քիրտեան, «Երիգա եւ Եկեղեց գաւառ», Բ. Ա, Վեներիկ, ս. Ղազար, 1953, էջ 801:

⁶ Է. Մ. Բաղդասարյան, Երզնկայի հայկական իշխանությունը XIII—XV դդ., ՀԱՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1970 թ., № 2, էջ 40—41:

² Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 557, էջ 1ա—բ:

³ Նույն տեղում, էջ 1բ:

խանը որոշակի ուժ և հեղինակություն պետք է ունենար, որպեսզի Որոտնեցին ոչ միայն նրան մեծարեր վերը բերված չափածո հիշատակարանում եղած խոսքերով, այլև աշխարհիկ պետի հրամանով դավանաբանական թուղթ գրեր կաթողիկոսին:

Այժմ ավելի որոշակի իմաստ են ստանում նաև ձեռագրի վերջում գտնվող «գրարի և զհաստացեալ... զամիր Խորթուն...»⁷ խոսքերը, իբրև ոչ միայն մի բարեպաշտ իշխանի նվիրված, այլ մեկին, որն իր նպատակն է բերել հայ եկեղեցու իրավունքների պաշտպանության հարցում:

Անկախված այս իշխանի հովանավորությունն է վայելում Որոտնեցին, երբ Գրիգոր Կամախեցու վկայությամբ, իր աշակերտ Տաթևացու հետ թողած հայրենի գավառի եզերքները, ապաստան է գտնում Եկեղյաց գավառում. «Եւ ի մերձ անցեալ ժամանակի անուանի մեկնիչ րաբունիք են ելեր բնակելով յաշխարհն ի վանորայքն մեր. որպէս Յովհաննէս Որոտնեցին եւ եռամեծ աշակերտ նորին՝ փախստեալ գողով յարեւելից կողմանէ ի յահէ անօրէն նեղյաց եւ գերչաց և ապանողաց, բնակելով ի մեր Դարանադեաց լերինն Սեպուհոյ ի հանգստարանի Սրբոյն Գրիգորի մեր լուսատուին, որ ի ներքոյ խորագոյն ծործորին, որ Անապատ կոչի անուամբ յամենեցունց...»⁸:

Նույն պատմիչը վկայում է նաև. «Վասն

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Յ. Քիրտեան, Երիզա և Եկեղեց գաւառ, Բ. Ա., էջ 298: Ի դեպ այս հատվածի շարունակությունը աղերս ունի Հովհաննէս Երզնկացու խրատական թղթերի հրատարակության առթիվ մեր հայտնած մի կարծիքի հետ: Գրել էինք, որ «Եւ սուրբ լուսատուին ի գերեզմանէս և յանապատացս սրբոց և յամենայն եկեղեցացս, որ ի սուրբ լերինն, արմնութիւն և պահպանութիւն...», ինչպես և՛ «Որ և նշան դարարութեան շատաւորին երևացաւ յայդմ գաւառի, զոր օրհնեաց սուրբն Գրիգոր Լուսատուին աջով սրբոյն Յովհաննէս Կարապետին...» արտահայտությունները ցույց են տալիս, որ № 3439 ձեռագրում եղած նամակի հիմնական մասը Երզնկայի իշխանին գրված նամակի մի օրինակ է, թյուրիմացաբար կրցված Կիլիկիայի Ռուբինյաններին Երզնկացու գրած մեկ այլ նամակի հետ: Տե՛ս Է. Բաղդասարյան, Հովհաննէս Երզնկացու թուղթը Եկեղյաց գավառի իշխանին, Բանբեր Մատենադարանի, № 10, 1971, էջ 298:

Կամախեցու վերը բերված հատվածի շարունակությունը լավագույնս հաստատում է մեր վարկածը, ահա այն. «Եւ ոչ է տեղի ունայն, այլ ի ձեռակերտ փայտեալ շինի փոքրիկ մատուռին, որ յանուն Սրբոյ Կարապետին շինեալ է Սուրբն Գրիգոր արքիաւորին մերձ յանփութ փայտէ գինիցն, որ դեռ տակաւին նորոգ է...»:

որոց ցանկացաւ սուրբ տեղոյն շինել զանանիկ ամրոցն ժամանակ մի բնակելով անդ ի յունի 202»⁹:

Հասկանալի է, որ Որոտնեցին նոր վայրում շինարարական աշակերտի աշխատանք կարող էր ծավալել տեղի հայ իշխանի օգնությամբ, ինչ անկասկած չի զլացել «աստուածասեր» Խուտլուշահը:

Փաստերի աղքատությունը այսօր հնարավորություն չի տալիս ասելու, թե Որոտնեցին իր աշակերտների հետ Եկեղյաց գավառում եղած ժամանակ շինարարական, գիտա-մանկավարժական գործունեությունից ու ձեռագրեր ընթրիմակելուց զատ ուրիշ ինչով զբաղվեց, սակայն վերոհիշյալ գրությունը ցույց է տալիս, որ նրա ուշադրության կենտրոնում եղել են նաև դավանաբանական հարցերը և անհավանական չէ, որ իր համախառն իշխանի օժանդակությամբ գործնական պայքար ծավալած լինի այդ գավառը թափանցելու փորձեր կատարող միարարների դեմ:

«Հաստոյ դասանութիւնք...»-ի գրման ժամանակի ճշտման համար բանալի է ծառայում գրության հասցեատերը՝ Կոստանդին Կաթողիկոսը: Հայտնի է, որ Կոստանդին Դ Լամբրոնացի կաթողիկոսը վախճանվել է 1326 թ.¹⁰, որից հետո ԺԴ դարում Կոստանդին անվամբ միակ կաթողիկոսը Կոստանդին Ե Սեֆեցին է, աթոռակալած 1372—1374 թթ., երբ կիլիկյան հայկական թագավորությունը մի կողմից Եգիպտոսի մայրուկների ու նրանց վասալ էմիրությունների հարվածներից, մյուս կողմից երկրում ծայր առած զաֆակալական ու դավանաբանական պայքարից թուլացած, միայն հայ զինվորների և առանձին տաղանդավոր զորապետների բացառիկ հերոսության շնորհիվ էր դեռևս պահպանում իր գոյությունը:

Հենց այս Կոստանդին Սեֆեցուն էլ ուղղված է Որոտնեցու գրությունը: Իսկ եթե գրության մեջ եղած ակնարկը «Ձի ոչ գոյ իշխան, մարգարէ և առաջնորդ, որ յայց ելեալ խնդրէր զհաշտարար քաղցրութիւն կամացն»¹¹ հասկանանք այնպես, թե ակնարկվում է Կիլիկիայում թագավորի բացակայությունը (մանավանդ որ Որոտնեցին թագավորի մասին ոչ մի հիշատակություն չի անում), ապա գրության ժամանակը պետք է դնել 1373 թվականի ապրիլից հետո, երբ

⁹ Գրիգոր Կամախեցու մոտ առկա է թվականի բացահայտ սխալ, որն իրավամբ ուղղում է Հ. Քյուրտյանը, տես. Երզնկա և Եկեղեց գաւառ, Բ. Ա., էջ 298:

¹⁰ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ. Բ., Պեյրութ, 1960, էջ 1841:

¹¹ Մատենադարանի ձեռագիր. № 557, էջ 14բ:

սպանվեց Կոստանդին Հեթումյանը, մինչև սեպտեմբեր, այսինքն մինչև Լևոն Լուսինյանի գահ բարձրանալը:

Մաղաքիա արք. Օրմանյանը իրավամբ դժվարանում է Կոստանդին Ե կաթողիկոսի գործունեության մասին որոշ գնահատական տալ փաստերի բացակայության պատճառով: Բայց նրան նույնացնելով այն Կոստանդին եպիսկոպոսի հետ, որը մասնակցել էր 1843 թվին Մխիթար Ա Գռնեքցի կաթողիկոսի կազմակերպած Սսի եկեղեցական ժողովին, իբրև Մխիթարի գործակից, ենթադրում է, թե իբր Կոստանդինը ևս պետք է, որ հարած լիներ լատինամոլ կուսակցությանը¹²:

Սակայն վերոհիշյալ գրությունը կարծում ենք որոշակի հարցականի տակ է դնում

¹² Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Բ, էջ 1982:

երախտավոր գիտնականի ենթադրությունը: Հազիվ թե Որոտնեցին հարմար համարեր, իր լատինամոլությամբ վաղուց ի վեր հայտնի հոգևոր գործչին, հորդորական այսպիսի գրություն գրել, այն էլ այն պարագայում, երբ կարծես ինքն էլ շատ քիչ հույս ունի, թե կաթողիկոսը կարող է փոխել իրերի վիճակը: «Գիտեմ,—գրում է Որոտնեցին,—զի կարեն հակառակքն ճշմարտության, գտանել վկայությունս ի գիրս Աստուածաշունչս և ըստ թիրության մտաց իրենանց շեղեն: Այլ հեռի է ի ճշմարտությունէն, զի բաժանումն յետ միադրության եղև»: Իսկ կաթողիկոսին համարում է հայ առաքելական եկեղեցու ճշմարիտ հետևող. «Այլ դու գլուխ համայնից և ի քեզ յաղեալ անդամքս քո, նովին զմայլիմք և անմահանամք»¹³:

¹³ Մատենադարանի ձեռագիր № 557, էջ 15բ:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ «ՀԱՒԱՏՈՅ ԴԱԻԱՆՈՒԹԻՒՆ»

ԹՈՒԴԹԸ

Այս են հաւատոյ դասանութինք, զոր գրեաց մեծ վարդապետն Յոհանէս Որոտնեցի հրամանա պարոն Խուրջուշին, ի Հայս, առ կաթողիկոսն տէր Կոստանդին¹

Յանեղ և յանպարագիր լուսոյն կնքեալ լոյս համապիտու կրկին ազդմամբ վսեմական գի[տու]թեամբ և կենդանախարոյկ մաքրութեամբ հոգոյն, իբրև զակն տուրնջեան ի գ[ւ]րթապարոյ խորանս եկեղեցոյ, թագ և գլուխ և կաթողիկոս ամենայն հայոց տէր Կոստանդին՝ տնեացես յամեր[ամս] // ժամանակաց ի պարծանս եկեղեցոյ:

Ծանիցէ ք(արձրախո)հ և վեհափառ իմաստութիւնդ ձեր, զի հայեցիս ի տառապանս աղախնոյ քո և խնարհեցուցես զունկն քո յաղաչանս ծառայից քոց: Ծաւշափեցես մատամբ լուսաորհոգ իբրև զիմաստուն բժիշկ զերակ կենաց մերոց և տրոհեալ դատեալ դեղով կենաց, առողջութեանն պահպանութիւն տուր և հիւանդութեանն հերքումն, քանզի գլխոյն իջանեն անձնական զա[ւրու]թիւնք և կենագործեն զբոլոր մարմին: Իսկ արկածք չարին և հնարք խորթացոյց յայս կարգ և էարկ հիւանդու//թիւն ի գլուխ ի նախնի կաթողիկոսն ասեմ ի Գրիգոր Անավարզեցի և յայնմհետէ հիւանդ[դու]թիւն, գայթակղութիւն, թերութիւն և հայոյութիւն ոչ բարձալ յեկեղեցոյս հայոց: Կարծիս տացաւ շինելոյ և եղև հիմն ապականութեան: Զվայրի ձիթենին ոչ կարաց պատուաստել, ի բուն ուսող իւրոց հատաւ:

Մարդով մահ, դարձեալ մարդով յարութիւն: Աղաչեմ վասն սիրոյն Քրիստոսի լեր միջնորդ խաղաղութեան ըստ նախա[.]ին քո Տեառն մերոյ և Փրկչին Քրիստոսի: Բարձ գգայթագղութիւն և զհիւանդութիւն ազգիս: Եւ մեք ծանուցանեմք զամենայն որպիսութիւնս մեր գլխոյդ հա-

¹ Ձեռագիրը տեղ-տեղ ցեցակեր է և դժվարըմթեմնային:

մայնից: // Նախ՝ գղաանություն ուղղափառ հաւատոյ: Երկրորդ՝ զառիթ տարորոշութեան մերոյ: Երրորդ՝ զվկայութեան բազմութիւն վասն ուղղափառ հաւատոյ մերոյ: Չորրորդ՝ զվշտագին պաղատանս, զի յառեւցես առողջարար դեղաւք ի գլուխ զանդամս քո:

Եկեացուք առաջին գլուխ, և որպէս խոստացաք՝ տացուք զղոսանութիւն ուղղափառ հաւատոյս: Հաւատամք ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգի Սուրբ: Յերիս անձին[սն] ի մի աստուածութիւն, մի բնութիւն, մի տէրութիւն, մի իշխանութիւն և մի կամք: Հաւատամք զՀայր անեղ, զի ոչ յումեքէ եղեալ: // Անձին՝ զի ոչ յումեքէ ծնեալ: Զի ոչ ոք նախքան զնա, այլ ինքն է նախքան զամենեւեան, անսկիզբն, անվախճան, Աստուած և Տէր, ծնաղ Որդոյ անծամանակ և բխաղ Հոգոյ անվայրկեան: Հաւատամք զՈրդի ծնեալ ի Հարէ նախքան զյաիտեանս: Եւ ոչ է հնար կարծել, թէ էր երբեմն, յորժամ ոչ էր Որդի, այլ, որքան Հայրն Հայր և Որդին ընդ մին Որդի, հաւասարագոյ Հայր, անսկզբնաբար սկսեալ ի Հարէ, բնութիւնակից Աստուած ընդ Հայր: Նոյն տէր, նոյն իշխան, նոյն կամք և նոյն զարութիւն, ի Հարէ, և առ Հայր: // Հաւատամք և զՀոգին Սուրբ, բխումն ի Հարէ, Աստուած ճշմարիտ նախքան զյաիտեանս բխեալ ի Հարէ, անսկզբնաբար բխմամբ սկսեալ զոյգ և հաւասար Աստուած, ընդ Հայր և ընդ Որդոյ բնութիւնակից, փառաւորակից, իշխան և տէր, ի մի զօրութիւն և ի մի կամս ընդ Հայր և ընդ Որդոյ:

Եւ որպէս անհնար է թարց լուսոյ և ջերմութեան տեսանել զհուր, այլ որքան է հուր, ընդ մմայ է լոյս և ջերմութիւն իւր: Այսպէս անհնար է մտածել զՀայր առանց Որդոյ և Հոգոյ Սրբոյ, այլ որքան Հայրն է Հայր, ընդ մմայ է բանն և կեանք իւր, // զի ոչ երբէք կարծի Աստուած գոյ անբան և անկենդան:

Իսկ զբանին Աստուծոյ զմարդեղութիւնն դաւանեմք և խոստովանիմք: Զբանն Աստուած իջեալ յարգանդ սուրբ կուսին, կամառ Հայր և հաճութեամբ Սուրբ Հոգոյն, ներգործէ զաստուածապէս, անսերմն յղութեամբ, զմերս առնելով՝ զհոգի, զմիտս և զմարմին, զամենայն, որ ինչ է մարդ ճշմարտապէս, բաց ի մեղաց: Եւ որպէս ի հոգոյ և ի մարմնոյ մի բնութիւն, այսպէս եղև յաստուածայնոյն և ի մար[դ]կայնոյն: Մի բնութիւն անշփոթ և անբաժան, Աստուած մարդացեալ և մարդն Աստուածացեալ: Վասն որոյ առի, խաչն Աստուծոյ խաչ, և մարդն ընդ բանին զոյգ Աստուած: Քանզի ի սոյն միտս // առէ Աստուածաբանն. «Համարձակիմ ասել զոյգ Աստուած, որպէս առաղն, նոյնպէս և առէսլն». և թէ՛ «Աստուած վասն իմ խաչեալ»: Յայսմանէ աներկբայ հաւատով ընդունիմք զմիութիւն բնութեանն ի վեր, քան զամենայն եղանակ միութեան: Նոր խառնումն և սքանչելի խառնում: Եւ որպէս անսերմն յղութիւն և կուտութեամբ ծնանիլ, վիմովն կնքելով յառնել և դրաքն վալկելովք մտանել, Աստուածապէս ներգործութիւն և ի վեր, քան զհասումն մտաց: Անդանար հաւատ և աստ այլ ոչ քննութիւն: Յաղագս որոյ, խոստովանիմք անշփոթ և անբաժ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս՝ մի բնութիւն, մի կամք և մի // ներգործութիւն: Ըստ անտարանական և առաքելական և հայրապետական վկայութեանց, որպէս կամիմք յառաջիկայս ցուցանել: Նա և ընդ սմին՝ զխաչ, զմահ, զյարութիւն, զհամբարձումն և զնստելն ընդ աջմէ Հայր և զմիս անգամ գալուստն խոստովանիմք, ի մի Աստուծոյ մարդացելոյ և մարդոյն Աստուածացելոյ:

Իսկ զար ծննդեան Միածնի Որդոյն, որ ի կուսէն և զյայտնութիւնն,

որ ի Յորդանանի՝ միում աուր տանենք՝ յունուարի 2(6)ն ըստ առաքելական կարգադրության:

Իսկ գիտրհրդաւոր պատարագն մարմնոյ և արեան՝ անջոր բաժակա կատարենք, ըստ կանխագուշակութեան մարգարեին, // թէ՛ «Բաժակ, քո, որպէս անապակ՝ արբեցոյց զիս»: Եւ ըստ ներգործութեան Տեառն մեր, որ ասէ. «Առ զբաժակն արհմեաց». և թէ՛ «Աղ արբիցի ի բերոյ որթոյ». և որթն գինի բերէ և ոչ ջուր:

Այս յաղագս առաջին գլխոյն:

Բեր ձեռնարկեցուք ցուցանել զերկրորդն՝ զպատճառ տարանջատման մերոյ ի Քաղկեդոնական ժողովոյն և ի հետևողաց նմին:

Նախ, զի ասեն՝ զՀոգին Սուրբ բխումն ի յՌոդոյ և ի Հարէ: Եւ երկրորդ, զի ասեն՝ Բ բնութիւն և Բ ներգործութիւն և Բ կամք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Եւ երրորդ, զի զտառն ծննդեանն ի դեկտեմբերի ԻԵ(25)ն կատարեն: Չորրորդ, // զի զխորհրդաւոր պատարագն մարմնոյ և արեան Տեառն ջրով կատարեն: Եւ մեր յայցանէ կարի յոյժ հրաժարենք, վասնզի հակառակ է առաքելական կարգաց այսպիսի իմացուածս: Նաև ոչ որ ի սրբոցն վկայէ այսմ խորհրդոցս: Եւ զի աստար է ի հին և ի նոր կտակարանաց վարդապետութեանց, որպէս կամիմք յառաջիկայս ուս[ուց]անել: Եւ իր, որ առանց վկայութեան է անհաստատ է, քանզի ասէ գիրն, թէ՛ «Յերկուց և յերից վկայից հաստատի ամենայն բան»: Եւ այս յաղագս այսորիկ այսքան:

Բեր տեցուք զերրորդն, որ խոստացաք յաղագս մերոյ ուղղափառ դաւանութեան:

Գիտելի է, // զի ունիմք մեր վկայս բազումս: Նախ՝ զանտարանական վկայութիւն և զառաքելսն է զհետևողսն նոցա:

Երկրորդ՝ զերիս սուրբ ժողովն՝ զՆիկիային, զԿոստանդնուպոլսին, զԵփեսոսին:

Երրորդ՝ զսուրբ Լուսատրչին, զորոյ և զթոռանց իրեանց զկանոնական կարգադրութիւնս:

Չորրորդ՝ զսուրբ հայրապետացն և զվարդապետաց ունիմք զվկայութիւն, որ ի մեկնութիւնս Աստուածաշունչ գրոց և ի բեմասացութեան իրեանց, զնոյն ուղղադաւանութիւնս հաստատեցին:

Բեր ձեռնարկեցուք ի վկայութիւն անտարանական և առական վարդապետութեանց և ասացուք նախ յաղագս հոգոյ: Զի ասէ Յոհաննէս անտարանիչն, // թէ՛ «Հոգին ճշմարտութեան, որ ի Հարէ ելանէ». և թէ՛ «Միսիթարիչն Հոգին Սուրբ, զոր առաքեացէ Հայր»:

Եւ Մաթեոս անտարանիչն ասէ. «Ոչ եթէ դուք էք, որ խաւսիք, այլ Հոգին Հար ձերոյ»:

Եւ առաքել ասէ. «Ապաքեն դուք տաճար Աստուծոյ էք և Հոգի Աստուծոյ բնակեալ է ի ձեզ»: Եւ դարձեալ ասէ, թէ՛ «Մեր զՀոգին Աստուծոյ առաք»: Եւ թէ՛ «Հոգի այնորիկ, որ յարոյց զՅիսուս ի մեռելոց»:

Այս յաղագս հոգոյ անտարանական և առաքելական վկայութիւնք, զի թելէտ և բազում են ի գիրս սուրբս, այլ այսքան բաական լիցի: Բայց մեր կարն ի կարճոյ տացուք պատասխանի այնոցիք, որ ասեն. «զՀոգին ի Հարէ և յՌոդոյ բխեալ»:

Ով դուք կարող // ասէք՝ զՀայր ի բխումն Հոգոյ՝ թէ անկար: Եթէ կարող է՝ կատարելապէս բխէ զՀոգին և ոչ անկատար: Իսկ թէ կատար-

րեալ՝ աւելորդ է բխելն Որդոյ: Իսկ թէ անկատար ասէք՝ զՀայր և զՈրդի ազնական տալք նմայ ի բխումն Հոգոյ, յայն ժամ, գոյ ըստ ձեզ, ոչ ոքն Աստուած, զի երկուցն անկատարից, անկատար է և յառաջ եկեալն: Իսկ թէ բաղբաղեն զվկայութիւնքս զայս. «Հոգի Քրիստոսի». եւ կամ թէ՝ «Երթամ և առաքեմ զնա». և կամ թէ՝ «Յիմմէ անտի առնուցու և պատմէ». և այլ սոյնպիսիս: Այսք ամենայն և այլ սոյնպիսիք յայն սակս ասացան, զի ծառայումն Հոգոյն Սրբոյ յազգս մարդկան զալստեամբն Քրիստոսի եղև: // Քանզի, ոչ եթէ գիրն՝ այլ հոգին կեցուցանէ: Իսկ մեք եկեացուք ի միութիւն բանին, որ վկայէ անտարանն և առաքեալք:

Անտարանն, թէ՝ «Բանն մարմին եղև». և թէ՝ «Զնա Հայր կնքեաց Աստուած»: Եւ թէ՝ «Տեսանիցէք զՈրդի մարդոյ երթեալ յերկինս, ուր էր զառաջինն»:

Եւ առաքեալն Թովմաս մարմին շոշափելով՝ տէր Աստուած դառնէր:

Եւ առաքեալն Պատրոս ասէ, թէ «Էին ծանուցեալ, ոչ արդեաք զտէր վառաց ի խաչ հանէին»:

Իսկ զճնունդն և զմկրտութիւնն Տեառն մերոյ Յիսուսի, առաքեալն Յակովբոս, ի միում աւ[ու]ց կարգեաց յընթերցուածն, տանել զտան ծննդեանն և յաշտութեան Քրիստոսի // Աստուծոյ մերոյ, վեցն յունւարի, ամենայն քրիստոնէից:

Իսկ զխորհրդաւոր պատարագն, ի Քրիստոսէ հետէ, ամենայն ազգ Քրիստոնէից, անապակ բաժակաւ կատարէին, զոր ի վկայութիւն վարդապետացն յայտնի առնեմք, յաղագս սորա և ծննդեանն Տեառն: Զի առաքելական է կարգ և ոչ նորընծայ գիտ: Իսկ վկայեն ի վերա այսմ Գ (3) սուրբ ժողովն, Գժ և ԺԸ (318) հայրապետքն, որ ի Նիկիա և ՄԾ (250), որ ի Կոստանդնուպոլիս և Մ (200), որ Եփեսոս, զնոյն հաստատեցին կանոնաւք՝ զՀոգին բխումն ի հարէ և մի գոլ զբնութիւն բանին մարմնացելո: Այսպէս և յաղագս ծննդեանն և խորհրդաւոր պատարագին: Նայն // Սուրբն Լուսաւորիչ, որդով և թոռամք՝ զնոյնս կարգեցին կանոնական հաստատութեամբ յաղագս հայոց: Եւ մեք ունիմք գրեալ ի սիրտս և ի ճակատս հաւատոյ՝ անշարժ հաստատութեամբ: Եւ ամենայն ազգ քրիստոնէից զնոյնս առնէին հաստատութեամբ մինչև ի ժողովն Քաղկեդոնի:

Բեր ասացուք այժմ զվկայութիւն հայրապետաց և վարդապետաց սրբոց, յաղագս մի բնութեան բանին մարդացելոյ:

Ասէ սուրբն Աթանաս, թէ՝ «Արդար և ճշմարիտ մարդ եղև Փրկիչն մեր և բովանդակ զբնութիւնս մեր միացոյց ընդ ինքն՝ բանն, Աստուած»: Եւ դարձեալ ասէ, թէ՝ «Էառ զմեր բնութիւն և միացոյց ընդ ինքեան և եղև // մի բնութիւն Աստուածն և մարդ». վասն որոյ ծնաւն Աստուածածին խոստովանի:

Սուրբն Կիրիլ Աղեկոնդրացի ընդդէմ Նեստորի ասէ. «Եթէ ոք ոչ խոստովանեցի Աստուած ճշմարիտ զէմմանուէլն և վասն այդր Աստուածածին զսուրբ կոյսն Մարիամ, որ ծնաւ մարմնով զԱստուածն բան, որ ոք ոչ այսպէս դաւանեցի՝ եղիցի նզովեալ»: Դարձեալ ասէ. «Եթէ ոք տէր Յիսուս Քրիստոս բաժանեցէ երկուս երեսս յետ միանալոյն՝ եղիցի նզովեալ»:

Եւ սուրբն Բարսեղ ասէ ընդդէմ Ապողինարի. «Եթէ ես զճնունդն ի կուսէն Աստուծոյ ասեմ. զսնունդն և զկերակրելն, զչարչարանս և

զմահ Աստուծոյ ասեմ. զայն, որ մարմնովն կեաց վասն իմ»: Դարձեալ ասէ, թէ՛ «Միմեռն ընդգրկէր // ի փոքր տաղաարում, զմեծն Աստուած երկրպագեալ ի մարմնի»:

Լուսաւորիչն մեր սուրբ Գրիգորիոս ասէ ի վարդապետութեանն իրում, թէ՛ «Զմահկանացու բնութիւնս մեր խառնեաց յանապականութիւն Աստուածութեան իրում, զի զբնութիւնս մեր անապական արասցէ»: Եւ դարձեալ ասէ. «Միացաւ ի մարմնի և խառնեաց զմարդկութիւնս ընդ իրում Աստուածութեանն»:

Երանելին Եփրեմ ասէ. թէ՛ «Ի սրբոյ կուսէն Մարիամայ խառնվանիմք զբանն Աստուած մարմնացեալ և ոչ բաժանեմք յերկուս դէմս և յերկուս բնութիւն»: Եւ դարձեալ ասէ. «Ոչ թէ յերկնից ասեմք զմարմինն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, այլ յԱստուածածին կուսէն Մարիամա // խոստովանիմք և զբանն Աստուած ոչ բաժանեմք յիւր մարմնոյն, այլ մի դէմ, մի բնութիւն»:

Եւ սուրբն Յակոբ Մծբնա հայրապետն ասաց ի սուրբ ժողովն Նիկիա թէ՛ «Որ ոք ասացէ զկնի մարմնաւորութեան բանին՝ Բ (2) բնութիւն և Բ (2) դէմս և Բ (2) կերպարանս, և այդի չորրորդութիւն մուծանէ ի յերրորդութիւնն՝ նզովեալ եղիցի»: Դարդեալ ասէ. «Որ ոք համարձակի ասել զմարմին Աստուծոյ, յետ անճառ միաւորութեանն ապականացու և ոչ առանել խոստովանեցի մի դէմ, մի բնութիւն աներկբայ, մի Աստուած երկրպագեալ ի միաւորութեան՝ եղիցին նզովեալ»: Եւ այլևս բազում//ք են ի սուրբ հայրապետացն այսպիսի վկայութիւնք, այլ վասն կարճութեան բառական համարեցաք զմասնաւորս զայս: Եւ վասն զձեզ զընդհանուրն գիտելոյ:

Կարգեցուք այժմ վկայութիւնք վասն ծննդեանն և յայտնութեանն, զոր ճշմարտութեամբ ի միում աւուր տաւնեն Հայաստանեայց եկեղեցիք:

Ասէ սուրբն Կղեմէոս, հետևող առաքելոցն, թէ՛ «Կարգեցին առաքելաբն Տեառն զար ծննդեան Տեառն ի Զ (6)ն յունուարի»:

Ասէ սուրբն Մակար Երուսաղեմի հայրապետն, թէ՛ «Յերիս տաւն առանել փափագեցին հարբն մեր՝ ի զատիկն, ի ծննդեանն և ի մկրտութեան, զոր ի // միում աւուր տաւնեմք»:

Ասէ սուրբն Յոհան Երուսաղեմի հայրապետն, թէ՛ «Կանոնք և սահմանք եկեղեցոյ է. զի զաւուրս Ը (8) պահեցեն ծերք և տղայք, ընդ նմին զշաբաթ և զկիրակէ: Եւ յորում աւուր դիպեցի կատարեցեն զար ծննդեանն և զմկրտութեան Տեառն, վասն զի Աստուածայինք են և փրկագործք»:

Աստուածաբանն Գրիգոր ասէ. թէ՛ «Կարգեցէ եպիսկոպոսն իւրոյ եկեղեցոյն ի Զ (6)ն յունուարի զար ծննդեանն Տեառն և զմկրտութեանն և ի ԺԴ (14) փետրուարի զգալն ի տաճարն»:

Այսպէս ասէ և մեծն Անանիա քաջ հռետորն Հայոց, եթէ. «Պարտ է հաւատալ Աստուածային գրոց. ի Ժ(10) թշրին ամսոյ զ/պապանձումն Զաքարիայի», որ է ԻԷ (27) սեպտեմբերի և. «ի ԻԲ (12)ն թշրին ամսոյ զյղութիւն Եղիսաբեդի», որ է Թ (9) հոկտեմբերի:

Ըստ վկայութեանն Ղուկասոյ, իբրև լցան աւուրք պաշտամանն՝ գնաց ի տուն իւր Զաքարիա և յղացաւ Եղիսաբեթ: Եւ անտի լինի, յետ Զ(6) ամսոյ, ավետիք կուսին: Ըստ հրեշտակին այս Զ (6) երրորդ ամիսն է նորա, որ ամուլն կոչեցեալ էր: Եւ է Զ(6) ամսոյ աւուրքն ԾԶ (180) ար, որ ցուցանէ ի ԺԶ (16)ն նիսան ամսոյ, որ է Զ (6)ն ապ-

րիլի: Եւ թուեալ աստի, Թ (9) ամիս և Ե(5) ար յոյութեան կուսին, կատարի ի ԻԱ (21) տբէթ ամսոյ, որ է Զ(6)ն յունուարի, յորում ծնաւ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս, Աստ կացց//ուք հաստատուն:

Եւ դարձեալ վկայէ Ղուկաս. «Յիսուս էր ամաց երեսնից», որ ցուցանէ ի Զ (6)ն յունուարի լինել և մկրտութիւնն, յորում ծնաւ Քրիստոս ի կուսէն:

Յակոբոս, որ քաջ գիտէր, ի Զ(6)ն յունուարի գրէ զծնունդն Քրիստոսի և զյայտնութիւնն և կարգէ քննութեամբ: Միաբանի նմա և Կիրել Երուսաղէմացին, քանզի ասէ, թէ՝ «Յալլ քաղաքս հետեւեցան Արտեմոնի և հայք միայն գտան առաջինն»:

Ասացին սուրբ հարքն ի կանոնքն, զոր եղին ի Կարնոյ քաղաքն, հրամանաւ Յուստիանոսի բարեպաշտի, թէ՝ «Որպէս կարգեցին առաքեալքն ի Զ (6)ն յունուարի պարտ է // ուրախութեամբ տաւնել ի փառս Աստուծոյ: Եւ, որ ալ ազգ խորհի և ի ԻԵ (25)ն դէկտեմբերի ծնունդ տունէ, հետեւելով Արտեմոնի՝ յԱստուծոյ և ի սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցի»:

Բառական լիցի սակաւաս ի բազում վկայութեանց սրբոցն, որ յաղագս ծննդեանն և յայտնութեանն ի միում ատոր կատարելոյ: Ջի գիտեմ զքեզ քաջ տեղեակ գոյ բոլորիցն ի նոցանէ:

Դիցուք այստեհտն և զվկայութիւն խորհրդատր պատարագին անապակ բաժակաւ կատարել:

Ասէ սուրբ առաքեալն Թաղէոս. «Արժան է զհաց պատարագին ջերմ հանել ի սեղանն և ջուր ոչ է պարտ խառնել ի գինին»:

Սուրբն Կիրել Աղեքսանդրացի ասէ ի Պարապմանց գիրս, եթէ՝ «Աթոռակիցն Հար ետ մեզ // զարիւնն վասն մեր և վասն այնորիկ առնեմք անապական գինով, զի մի ապականութեան կարծիս, յանապական արիւնն Աստուծոյ լիցի»:

Ասէ սուրբն Յոհան Ոսկեբերան, ի «Մեկնութեան անետարանին», թէ՝ «Ո՛ր են այնքիկ, որ ի սուրբ խորհուրդն ջուր արկանեն, զի որթն գինի ծնանի և ոչ ջուր»: Ի քրիստոնէից, թէ որ ճաշակեցէ զհացն զայն յանգիտութեան՝ որոշեցի լեկեղեցոյ և թէ գիտութեամբ՝ նայ իբրև զայն է, որ ի զոհիցն ճաշակիցէ և կամ մեռելոտի ինչ:

Դարձեալ Յոհան Ոսկեբերան և Աթանաս և Բարսեղ ի պատարագամատոյցսն իրեանց, ամենայն ուրեք ասեն. «Գինի անապակ և ոչ ջուր խառնեալ»: Եւ որ որ կամեցի, գտցէ դիրաւ:

Գրէ և Տիրան // վարդապետ հայոց ի թուխտն, որ վասն հաւատոյ²,

² Աճառյանի անձնանունների բառարանում հիշատակված է Տիրան ոմն հետևյալ աշխատության կապակցությամբ. «Հարցմունք Կոմիտասայ և Տիրանայ Հայոց վարդապետի»: Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, Բ. Ե, Երևան, 1962, էջ 157: Գործի հեղինակը Գրիգոր Տաթևացին է: Տիրան վարդապետը պետք է որ նշանավոր մեկը եղած լիներ, որպեսզի արժանանար «Վարդապետ Հայոց» բարձր տիտղոսին: Ավելին՝ Որոտնեցին նրանից մեջբերում է կատարում քրիստոնեական եկեղեցու ամենանշանավոր հայրերի՝ Կիրել Աղեքսանդրացու, Հովհան Ոսկեբերանի և հայոց նշանավոր կաթողիկոս Ներսես Շնորհալու շարքում, իսկ Տաթևացին հավաքում է նրա գրությունները:

Արդյոք Որոտնեցու մոտ, Տիրանի վկայությունը Ներսես Շնորհալուց առաջ դնելը, թույլ տալի՞ս է եմթադրել, թե Տիրան վարդապետը ժամանակով ավելի հին է՞ դժվար է ասել: Համենայն դեպս հավանական է, նրան նույնացնել 11-րդ դարում ապրած Տիրան կամ Տիրանուն Կապանեցուն, որը ունի «Թուրք առ Սենեքերիմ թագաւոր վասն հաւատոյ»: Նույն տեղում, էջ 158: Այս թղթից էլ հավանաբար մեջբերում է անում Որոտնեցին:

թե՛ «Որք խմորեն և խառնեն՝ այս են միտքն, զի հարկ է այսու խառնելու, յապականութիւն խառնեցի անապական մարմին Քրիստոսի»:

Նոյնպէս և սուրբն Ներսէս կաթողիկոս հայոց, գրէ առ Մանիլ թագաորն յունաց, եթե՛ «Վասն գինոյն ունիմք ի Սուրբն Լուսաւորչէն մերմէ, որպէս և ընկալաւ նայ ի նախնեացն»: Գրեալ է. «Քրիստոս գինի միայն առ ի ձեռս և ասաց՝ այս է արիւն իմ և ջուր ոչ ասաց և թե՛ ի քերոյ որոյ ոչ արբից»:

Իսկ ի Կարնոյ կանոնքն, հրամանաւ Յուստիանոսի, ասեն այսպէս. «Քանզի լուաք լուր ծանրագոյն, թէ ոմանք ապականեալք ի քաղկեդոնականացն և զսուրբ խորհուրդն ապականին խմորով և ջրով: Արդ, եթէ ոք գտցի յայսպիսի // չար սովորութիւնս լուծցի ի կարգէն և ի սուրբ ժողովոյն նգովեալ եղիցի, ամեն»:

Այլ ի յաարտ Աստուածաբան վկայութեանցս, զչորրորդն զլուսմատուցոյ՝ երկրպագութիւն բոլոր, ամենայն անդամքս՝ գլխոյդ համայնից և խնդրեմք ի մարդասիրէդ, որոյ գործ ստեղծանելն է և նորոգել և զայն ըստ պիտոյս ժամանակի: Զի կարի նուագեցաք և եմք տառապեալ յամենայն երկրի: Զի ոչ գոյ իշխան, մարգարէ և առաջնորդ, որ յայց ելեալ, խնդրէր զհաշտարար քաղցրութիւն կամացն: Իսկ զնշան, փրկարար տեսեալ ի պատկերիդ, հաւատամք, բայց վասն ամենեցուն հաւատարմութեան խնդրեմք, եթէ դու ես, եթէ ալլում ակնկալցոյր: Աղաչեմ հազ//ար, վասն Աստուծոյ, արա զնշան նորոգութեան, զի ընթացոյք ասացոյք. կաղք զման, կոյրք տեսանեն, խուրք լսեն, համերք խառնին, մեռեալք յառնեն:

Դարձեալ ծանիր տէր, զի սուրբ Լուսաւորչէն հետէ, մեք՝ ազգս Հայոց, ի վերայ այսմ վերոյ գրեալ դաւանութեանս հաստատ եմք, ի վերա առաքելական հիման: Եւ ունիմք զհրամանս առաքելական, թե՛ «Քարոզեցաք մեք, և եթէ այլ ոք, և կամ հրեշտակ առաւել ևս քարոզեցէ, քան զոր մեքն քարոզեցաք՝ նգովեալ եղիցի»: Եւ մեք զայս անդրդունելի հաստատութեամբ ունիմք և զսոյն հայցեմք ի քաղցրութենէդ բումմէ, զսոյն առնել և ուսուցանել յամենայն ընդհանրականքս:

Գիտեմ, զի կարեն հակառակքն // ճշմարտութեան, գտանել վկայութիւնս ի գիրս Աստուածաշունչս և ըստ թիրութեան մտաց իրեանց շեղեն: Այլ հետի է ի ճշմարտութենէն, զի բաժանումն յետ միաւորութեան եղև: Գտաւ վկայութիւն և Արիոս: Գտաւ և Մակեդոն վկայութիւն ի գիրս Աստուածաշունչս: Գտաւ և Նեստոր և հետևողք նոցին, բայց ըստ թիր կարծեացն իրեանց: Զի գիրն սպանանող է, այլև հոգին է կեցուցանող և հոգին առաքելական մեկնութիւն է և կարգ: Այլ հերձուածողքն յայսմանէ, իբր զխոզ, ի հոտոյ միտոնէ մեռանին:

Այլ դու գլուխ համայնից և ի քեզ յադեալ անդամքս քո, նովին զմայլիմք և անմահանամք:

Բալ է:

